

Romànic hispànic**2014/2015**

Codi: 100570

Crèdits: 6

Titulació	Tipus	Curs	Semestre
2500239 Història de l'art	OT	3	0
2500239 Història de l'art	OT	4	0

Professor de contacte

Nom: Manuel Antonio Castiñeiras Gonzalez

Correu electrònic: Manuel.Castineiras@uab.cat

Utilització de llengües

Llengua vehicular majoritària: català (cat)

Grup íntegre en anglès: No

Grup íntegre en català: Sí

Grup íntegre en espanyol: No

Equip docent

Manuel Antonio Castiñeiras Gonzalez

Prerequisits

S'ha de tenir un mínim coneixement d'anglès o francès per poder acomplir algunes de les activitats supervisades i autònomes.

Objectius

Contextualització:

L'assignatura és un optativa de quart curs destinada a complementar el que l'alumne ha après en la matèria Historia General de l'Art Medieval, de 24 ECTS), durant el segon i tercer curs de grau.

La docència de Romànic Hispànic permetrà a l'alumne aprofundir en l'evolució de l'art dins l'Espanya dels segles XI al XIII. Per una banda, l'ajudarà a aconseguir un coneixement geogràfic, polític i cultural de la diversitat dels regnes peninsulars. Per l'altra, li mostrarà els diversos fenòmens artístics-culturals característic de l'època, com ara l'eclosió de l'art del Camí de sant Jaume o de l'estil internacional anomenat "Art 1200". A més, es donarà molta importància a la comprensió dels fenòmens artístics de la Península Ibèrica en relació amb el que passa en altres regions d'Europa, especialment, França.

Objectius:

1-Proporcionar a l'alumne un bon coneixement de les diverses manifestacions de l'art romànic dins l'àmbit peninsular, amb especial referència a la seva evolució cronològica, formal i tipològica.

2-Aconseguir que l'alumne assoleixi coneixements de les interrelacions entre art i context històric, polític i cultural de l'Espanya romànica, així com de les diverses funcions i continguts de l'obra d'art en aquest període.

Competències

Història de l'art

- Analitzar amb esperit crític, a partir dels coneixements adquirits, l'obra d'art en les seves diferents facetes: valors formals, significat iconogràfic, tècniques i procediments artístics, procés d'elaboració i mecanismes de recepció.
- Desenvolupar un pensament i un raonament crítics i saber comunicar-los de manera efectiva, tant en les llengües pròpies com en una tercera llengua.
- Generar propostes innovadores i competitives en la recerca i en l'activitat professional
- Interpretar l'obra d'art en el context en el qual es va gestar i relacionar-la amb altres formes d'expressió cultural
- Que els estudiants hagin desenvolupat aquelles habilitats d'aprenentatge necessàries per emprendre estudis posteriors amb un alt grau d'autonomia
- Que els estudiants puguin transmetre informació, idees, problemes i solucions a un públic tant especialitzat com no especialitzat.
- Que els estudiants sàpiguen aplicar els coneixements propis a la seva feina o vocació d'una manera professional i tinguin les competències que se solen demostrar per mitjà de l'elaboració i la defensa d'arguments i la resolució de problemes dins de la seva àrea d'estudi
- Reconèixer l'evolució de la imatge artística des de l'antiguitat fins a la cultura visual contemporània.
- Respectar la diversitat i la pluralitat d'idees, persones i situacions.

Resultats d'aprenentatge

1. Analitzar els creadors d'un fenomen artístic en un determinat context cultural
2. Analitzar els receptors d'un fenomen artístic en un determinat context cultural
3. Analitzar les idees artístiques sobre un fenomen artístic en un determinat context cultural.
4. Analitzar una imatge artística i situar-la en el seu context cultural.
5. Aplicar els coneixements iconogràfics a la lectura de la imatge artística
6. Buscar, seleccionar i gestionar informació de manera autònoma tant en fonts estructurades (bases de dades, bibliografies, revistes especialitzades) com en informació distribuïda a la xarxa
7. Coordinar equips de treball, desenvolupant habilitats de resolució de conflictes i presa de decisions
8. Definir i explicar amb precisió un objecte artístic amb el llenguatge propi de la crítica d'art.
9. Distingir les tècniques i el procés d'elaboració d'un objecte artístic
10. Estimular la creativitat i fomentar idees innovadores.
11. Examinar una imatge artística i distingir-ne els valors formals, iconogràfics i simbòlics.
12. Explicar els mecanismes de recepció d'una obra d'art.
13. Identificar les idees principals i les secundàries i expressar-les amb correcció lingüística
14. Participar en debats sobre fets històrics respectant les opinions d'altres participants
15. Reconstruir el panorama artístic d'un determinat context cultural
16. Relacionar una imatge artística amb altres fenòmens culturals de la seva època.
17. Saber exposar amb eficàcia els coneixements, oralment i per escrit.
18. Treballar en equip, respectant les opinions alienes i dissenyant estratègies de col·laboració.

Continguts

Tema 1. L'estudi de l'art romànic hispànic: de la fascinació per l'Islam a la redescoberta del camí de Sant Jaume. -Prosopopeia, nació i espiritualitat. -Canonització i internacionalitat del romànic hispànic. -Els reptes de l'actualitat

Tema 2. Entre tradició i innovació: la introducció del romànic als regnes peninsulars. - Unitat i disgregació política: El regne de León. Sancho III el Mayor i els seus hereus. -Les transformacions eclesiàstiques: del ritu hispànic al ritu llatí. -L'arquitectura i el "tresor" de San Isidoro de León. Els ivoris i els manuscrits de Sant Millán de la Cogolla. -L'Aragó l'"lombardista" i ecos del primer romànic en Occident.

Tema 3. El romànic ple I: l'art del Camí de Sant Jaume com argument (1075-1125). -La introducció de Cluny. -L'eclosió del Camí de Sant Jaume. -Una nova arquitectura. Tipologia i funció: l'església de peregrinació, plantes basilicals i cossos occidentals. -Reforma gregoriana i sorgiment de l'escultura monumental. Un esguard al món antic. La qüestió de Jaca i Frómista. L'era de les portades i l'art del Midi francès: Jaca. Loarre. León. Santiago de Compostel·la, Conques i Toulouse -Iter picturae sancti Iacobi? San Juan de la Peña. Bagüés. Perazancas. León. Mondoñedo. -Els scriptoria i les arts sumptuàries.

Tema 4. El romànic ple II: un nou context per la transformació i expansió de les arts figuratives (1120-1150) .
-El claustre del Silos I: una qüestió oberta -L'expansió de l'art aragonès i navarrès. L'arquivolta com a tema: Pamplona, Oloron, Uncastillo, Leire, Santa Maria de Carrión. La pintura pirenaica dintre i fora de les seves fronteres: Roda d'Isàvena sota el bisbe Ramon: Roda, Taüll i la pintura sobre taula. La pintura romànica a Castella: Berlanga, Gormaz i Maderuelo. -San Justo de Segovia.

Tema 5. El tardorromànic i l'art 1200: a la recerca de nous paradigmes. -L'arquitectura com a forma simbòlica. Les còpies del Sant Sepulcre -Les esglésies cupulades : Zamora, Salamanca, Toro. -L'irrupció del Císter i el seu impacte -L'era dels grans obradors. Carrión. Ávila i Borgonya. Aguilar de Campoo. El Segon Mestre de Silos. El Mestre Mateo. Oviedo. El Mestre de San Juan de la Peña, Aragó i Navarra -Pintura i miniatura 1200: Sigüenza i Arlanza. -Els escriptors de Compostel·la, León i Castella.

Metodologia

A més de les activitats dirigides a classe (explicació del temari amb projeccions pw-points i lectura de textos), es desenvoluparan activitats supervisades de dos tipus:

1. La vivència de l'arquitectura medieval: periegesis i ekphrasis. Lectura de passatges trets del Codex Calixtinus i de l'Historia Compostellana. Visionat del DVD, Compostela y Europa. La historia de Diego Gelmírez, Santiago, 2010.

-Moralejo, A., Torres, C., Feo, J. (eds.), Liber sancti Iacobi "Codex Calixtinus", Santiago, 1951 (reed. 1992), pp. 550-576 (campus virtual).

-Historia Compostelana, trad. E. Falque Rey, ed. Akal, Madrid, 1994 (campus virtual).

2. Seminari de lectura i debat: La Catedral de Santiago, dels seus inicis al Mestre Mateo.

Per la preparació del seminari es duran a terme dos "WORKSHOPS" fora de l'horari de classe amb la participació d'especialistes en la matèria:

1er workshop: La Catedral de Santiago (1075-1105): lugar de confluencia artística

2n workshop: Noves mirades sobre el Pòrtic de la Glòria

A més de l'assistència a aquests workshops, els alumnes han de llegir una sèrie d'articles per debatre en una classe-seminari.

El calendari d'aquesta classe-seminari es fixarà, amb els workshops, a l'inici del curs.

Els temes de la discussió durant la classe-seminari seran els següents:

1-Historiografia: metodologia dels autors que han estudiat el tema.

2-Atribució: autoria de l'obra i divisió de tasques.

3-Context històric: marc polític, religiós i social.

4-Significació de l'obra d'art: temes i programes iconogràfics.

5-La funció dels espais.

6-Filiacions estilístiques: relacions amb altres obres d'art o corrents internacionals.

7-La qüestió de la policromia.

Textos de lectura i referència:

- Castiñeiras González, M. A., El Pórtico de la Gloria, Madrid, 1999 (pdf campus virtual).

- Castiñeiras González, M., "La Catedral de Santiago de Compostela (1075-1122): obra maestra del románico europeo", en Siete Maravillas del Románico Español, P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2009, pp. 227-289.
- Castiñeiras González, M., "El Maestro Mateo o la unidad de las artes", en Maestros del Románico en el Camino de Santiago, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2010, pp. 187-239 (PDF campus virtual).
- Castiñeiras, González, M., "El Pórtico de la Gloria: los protagonistas de una obra maestra", Camino de Santiago. Revista Peregrina, septiembre-octubre, 2008, 1, pp. 50-57 (fotocòpia).
- Gaillard, G., "Le Porche de la Gloire, Saint-Jacques de Compostelle et ses origines espagnoles", Cahiers de Civilisation Médiévale, I, 4, 1958, 465-473 (fotocòpia).
- Moralejo Álvarez, S., "El 1 de abril de 1188. Marco histórico y contexto litúrgico en la obra del Pórtico de la Gloria", en El Pórtico de la Gloria. Música, arte y pensamiento, Santiago de Compostela, 1988, 19-36 (fotocòpia).
- Moralejo Álvarez, S., "La primitiva fachada norte de la Catedral de Santiago", Compostellanum, XIV, 4, 1969, 623-668.
- Moralejo Álvarez, S., "Le Porche de la Gloire de la cathédrale de Compostelle: problèmes de sources et d'interprétation", Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa, 16, 1985, 92-116 (fotocòpia).
- Nicolai, B, Rheidt, K., "Nuevas investigaciones sobre la historia de las construcción de la catedral de Santiago de Compostela", Ad Limina, 1, 2010, pp. 53-80 (pdf campus virtual).
- Ocón Alonso, D., "El renacimiento bizantinizante de la segunda mitad del siglo XII y la escultura monumental en España", en Viajes y viajeros en la España medieval, Actas del V Curso de Cultura Medieval celebrado en Aguilar de Campoo (Palencia), 20-23 de septiembre de 1993, Madrid, 1997, p. 265-290 (fotocòpia).
- Ocón Alonso, D., "Los modelos clásicos en la escultura monumental espanyola: de fines del siglo XI a fines del siglo XII", Los clasicismos en el arte espanyol. Comunicaciones, Actas del X Congreso del CEHA, Madrid, 1994, pp. 67-76 (fotocòpia)
- Stokstad, M., "Forma y fórmula: reconsideraciones sobre el Pórtico de la Gloria", Actas del Simposio Internacional sobre "O Pórtico da Gloria e a Arte do seu Tempo", A Coruña, 1991, 181-197 (fotocòpia).
- Villanueva, C., "El Psalterium Decem Chordarum y otros dibujos musicales de Joaquín de Fiore", en C. Villanueva (dir.), El sonido de la piedra. Actas del Encuentro sobre Instrumentos en el Camino de Santiago, Xunta de Galicia, Santiago, 2005, pp. 197-221 (fotocòpia).
- Yarza Luaces, J., El Pórtico de la Gloria, Madrid, 1984 (fotocòpia).

Activitats formatives

Títol	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Tipus: Dirigides			
Classes Magistral (Temes 1-5)	40	1,6	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18
Tipus: Supervisades			
Comentari Periegesis et Ekphrasis	20	0,8	1, 2, 3, 5, 6, 10, 12, 14, 15, 16, 17
Seminari: La Catedral de Santiago, dels seus inicis al Mestre Mateo	40	1,6	1, 2, 3, 4, 5, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17
Tipus: Autònomes			
Preparació del seminari	50	2	6, 10, 13, 15, 16, 17

Avaluació

1-Evidència primera (50%): seminaris de lectura i debat. És valorarà la intervenció oral en els seminaris així com l'assistència als workshops previs a la celebració dels seminaris.

2-Evidència segona (50%): prova escrita. Es valorarà els coneixements del temari. Consisteix en un tema (1 foli d'extensió) i quatre comentaris d'imatges (mig foli per imatge).

La qualificació final serà el resultat de la suma de la prova escrita (50%) i dels seminaris i treballs (50%).

La revaluació està fixada de manera oficial per la Facultat, però només afectarà a efectes de la nota de l'exàmen.

Qui no hagi participat als seminaris no pot aprovar l'assignatura.

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Evidència primera: seminari de lectura i debat	50%	0	0	6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18
Evidència segona: prova escrita	50%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17

Bibliografia

Es recomana comprar aquests tres llibres pel seguiment del curs:

Maestros del Románico en el Camino de Santiago, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2010.

Mobiliario y ajuar litúrgico en las iglesias románicas, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2011.

Siete maravillas del románico español, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2009.

Compra: <http://www.santamarialareal.org/>

Bàsics:

Moya i Plana, J., Anem a veure el Romànic. Esglésies, monestirs i castells, Farell Editors, San Benet de Castellet, Barcelona, 2012 (Llibreria Claret, C. Roger de Llúria, 5, Barcelona).

Cabestany i Fort, J-F, Matas i Blanxart, M.T, Diccionari d'arquitectura romànica catalana, Barcelona, 2006.

Bibliografia general:

Actas del Simposio Internacional sobre "O Pórtico da Gloria e a arte do seu tempo" (Santiago de Compostela 2-8 octubre de 1988), A Coruña, 1991.

Alfonso VI y su legado, eds. C. Estepa, E. Fernández González, J. Rivera, Diputación Provincial de León, León, 2012.

Azcárate, J. M., El protogótico hispánico, Madrid, 1974

Bango, I., El arte románico, Madrid, 1989.

Bango, I., El románico en España, Madrid, 1992.

- Bango, I. (dir.), *La Edad de un Reyno. Sancho el Mayor y sus herederos. El linaje que europeizó los reinos hispánicos*, 2 vols., Pamplona, 2006.
- Compostela y Europa. *La historia de Diego Gelmírez*, ed. M. Castiñeiras, Skira-Xunta de Galicia, Milán, 2010
- Durliat, M., *Introducción al arte medieval en Occidente*, Madrid, 1980.
- Durliat, M., *España románica*, Madrid, 1993
- Durliat, M., *El arte románico*, Akal, Madrid, 1992.
- El arte románico. Arquitectura. Escultura. Pintura*, R. Toman (ed.), Köneman, Colonia, 1996
- El Romànic y la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa (1120-1180)* eds. M. Castiñeiras, J. Camps, MNAC, Barcelona, 2008.
- Enciclopedia dell'Arte Medievale*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma (10 vols.).
- Enciclopedia del Románico en la Península Ibérica*, Fundación Santa María la Real: *Enciclopedia del Románico en Castilla y León*; *Enciclopedia del Románico en Castilla-La Mancha*; *El Románico en Asturias*; *Madrid, Navarra; Cantabria*; *Enciclopedia del Romànic en el País Vasco*.
- Fernández-Ladrera, C, Martínez de Aguirre, J., Martínez Álava, C. J., *El arte románico en Navarra*, Pamplona, 2002 (2004).
- Gaya Nuño, *El Románico en la provincia de Soria*, CSIC, Madrid, 2003 (facsimil de la edición de 1946).
- Gómez Moreno, M., *El arte románico español*, Madrid, 1934.
- López Alsina, F. (ed.), *Alfonso IX y su época: pro utilitate regni mei*, A Coruña, 2008
- Martínez de Aguirre, M. Poza (eds.), *Alfonso VI y el arte de su época*, en *Anales de Historia del Arte*, volumen extraordinario, diciembre (2), 2011.
- Melero Moneo, M. L., *La catedral de Tudela en la Edad Media. Siglos XII al XV. I Arquitectura y escultura románica*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2008
- Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al Prof. Serafín Moralejo*, I-II, Xunta de Galicia, Santiago, 2004 (col·lecció d'articles de S. Moralejo).
- The Art of Medieval Spain*, Metropolitan Museum of Art, Nueva York, 1993
- Yarza, J., *Arte y arquitectura en España, 500-1250*, Madrid, 1985.
- Arquitectura i funció:
- Braunfels, W., *Arquitectura monacal en Occidente*, Barcelona, 1975 (2).
- Carrero Santamaría, E., *Las catedrales de Galicia durante la Edad Media. Claustros y entorno urbano*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2005.
- Conant, K. J., *Arquitectura románica de la Catedral de Santiago de Compostela*, COAG, Santiago, 1983 (1ª ed. Cambridge, Mass., 1926)
- Conant, K. J., *Arquitectura carolingia y románica, 800-1200*, Madrid, 1991.
- Duby, G., *San Bernardo y el arte cisterciense (El nacimiento del gótico)*, Madrid, 1981 (1ª ed. fr. París, 1979).
- Krautheimer, R., "Introduction to an "Iconography" of Mediaeval Architecture", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, V, 1942, 1-33

La cabecera la Catedral Calceatense y el Tardorrománico hispano, J. Yarza, I. Bango, F. Español (eds.), Santo Domingo de la Calzada, 2000.

Ramírez, J. A., Edificios y sueños. Estudios sobre arquitectura y utopía, Madrid, 1991.

Martin, T., The Queen as King. Politics and Architectural Propaganda in Twelfth Spain, Brepols, Brill, Leiden, 2008.

Martínez de Aguirre, J., Gil Cornet, L., Torres del Río. Iglesia del Santo Sepulcro, Panorama, 34, Pamplona, 2004

Siete maravillas del románico español, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2009.

Schapiro, M., Estudios sobre el Románico, Alianza Forma, Madrid, 1984

Whitehill, W. M., Spanish Romanesque Architecture of the Eleventh Century, Londres, 1968.

Yarza, J., Boto, G., Claustros románicos hispanos, Edilesa, Lleó, 2000.

Escultura:

Durliat, M., La sculpture romane de la route de Saint-Jacques, Mont-de-Marsan, 1990.

Focillon, H, La escultura románica: investigaciones sobre la historia de las formas, Madrid, 1987 (1-2).

Gaillard, G., Les débuts de la sculpture romane espagnole. León, Jaca, Compostella, París, 1938.

García Lloret, J. L., La escultura románica del Maestro de San Juan de la Peña, Colección Estudios Arte, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2005.

Hearn, M. F., Romanesque Sculpture. The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Oxford, 1981.

Hernando Garrido, J. L., Escultura tardorrománica en el monasterio de Santa María la Real en Aguilar de Campoo (Palencia), Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 1995.

Hoffmann, K., The Year 1200. A Centennial Exhibition, New York, 1970.

Lozano López, E., Un mundo de imágenes: la portada de Santo Domingo de Soria, Fundación Universitaria Española, Madrid, 2006.

Maestros del Románico en el Camino de Santiago, ed. P. L. Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2010.

Maxwell, R. A., Ambrose, K., Current Directions in Eleventh- and Twelfth-Century Sculpture Studies, Brepols, Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages, Turnhout, Belgium, 2010.

Ocón Alonso, D., "Los ecos del último taller de Silos en el románico navarro-aragonés y la influencia bizantina en la escultura española en torno al año 1200", en el Románico en Silos. IX centenario de la consagración de la iglesia y el claustro, Silos, 1990, pp. 501-510

Ocón Alonso, D., "Alfonso VIII, la llegada de las corrientes artísticas de la corte inglesa y el bizantinismo de la escultura hispana a fines del siglo XII", en Alfonso VIII y su época, Madrid, 1992, pp. 307-320.

Otero Tüñez, R., Yzquierdo Perrín, R., El Coro del Maestro Mateo, La Coruña, 1990.

Prado-Vilar, F., "Saevum Fascinus. Estilo, genealogía y sacrificio en el arte románico español", Goya, 324, 2008, pp. 173-199.

Porter, A.K., Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Roads, 10 vols., Boston, 1924.

Porter, A.K., *Spanish Romanesque Sculpture*, 2 vols, New York, 1929. (ed. esp. Barcelona, 1929).

Pita Andrade, M., *Escultura románica en Castilla. Los maestros de Oviedo y Avila*, Madrid, 1955.

Rico Camps, D., *El Románico de San Vicente de Ávila (Estructuras, imágenes y funciones)*, Nausícaä, Murcia, 2002.

Rico Camps, D., *Las voces del Románico. Arte y Epigrafía en San Quirce de Burgos*, Nausícaä, Murcia, 2008.

Sánchez Ameijeiras, R., Senra, J. L. (eds.), *El tímpano románico. Imágenes, estructuras y audiencias*, Xunta de Galicia, Santiago, 2003.

Schapiro, M., *Romanesque Architectural Sculpture. The Charles Eliot Norton Lectures*, ed. L. Seidel, The University of Chicago Press, 2006.

Settis, S., "Continuità, distanza, conoscenza. Tre usi dell'antico", en *Memoria dell'antico nell'arte italiana. III. Dalla tradizione all'archeologia*, ed. S. Settis, Torí, 1986, 372-486.

Iconografia:

Castiñeiras, M., *El calendario medieval hispano: textos e imágenes (siglos XI-XIV)*, Junta de Castilla y León, Salamanca, 1996.

Christe, Y., *Les Grands Portails romans*, Ginebra, 1969

Davy, M-M., *Iniciación a la simbología románica. El siglo XII*, Akal, Madrid, 1996.

Mâle, E., *L'Art religieux du XIIè siècle en France. Étude sur les origines de l'iconographie du Moyen Âge*, París, 1922.

Mobiliari litúrgic i arts sumptuàries:

Castiñeiras, M., Nodar, V., « Para una reconstrucción del altar mayor de Gelmírez : cien años después de López Ferreiro », *Compostellanum. Estudios Jacobeos*, LV, 3-4, 2010, pp. 575-640.

Estella, M., *La escultura de marfil en España*, Madrid, 1984.

Franco Mata, M. A., "El Tesoro de San Isidoro y la monarquía leonesa", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, IX, 1991, pp. 35-68.

Gauthier, M. N., *Émaux du Moyen Âge occidental*, Friburgo, 1978

Harris, J. A., "Culto y narrativa en los marfiles de San Milán de la Cogolla", *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, IX, 1991, 69-85.

Lasko, P., *Arte sacro 800-1200*, Cátedra, Madrid, 1999 (1972 ed. ing.).

Martín Ansón, M. L., *Esmaltes en España*, Madrid, 1984.

Mobiliario y ajuar litúrgico en las iglesias románicas, ed. P. L.Huerta, Fundación Santa María la Real, Aguilar de Campoo (Palencia), 2011.

Moralejo, S., "Ars sacra et sculpture romane monumentale: le trésor et le chantier de Compostelle", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 11, 1980, 189-238 (en *Patrimonio Artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al Prof. Dr. Serafín Moraleja Álvarez*, I, Xunta de Galicia, Santiago, 2004, pp. 161-188).

Pintura i miniatura:

Borrás, G., García Guatas, M., *La pintura románica en Aragón*, Zaragoza, 1978

Cahn, W., *Romanesque Bible Illumination*, Ithaca, Nueva York, 1982.

Castiñeiras, M., "Apostillas al Iter picturae sancti Iacobi: las pinturas murales de San Martiño de Mondoñedo, el scriptorium compostelano y el tesorero Bernardo", Compostellanum, LVI, 1-4, 2011, pp. 303-340.

Cook, W. S., Gudiol Ricart, J., Pintura e imagería románica, en Ars Hispaniae, VI, Madrid, 1950 (1980).

Dodwell, C. R., Artes pictóricas en Occidente 800-1200, Madrid, 1995.

Demus, O., La peinture murale romane, París, 1970.

Fernández Somoza, G., Pintura románica en el Poitou, Aragón y Cataluña. La itinerancia de un estilo, Nausicaä, Murcia, 2004.

Grabar, A., Nordenfalk, C., La Peinture romane du onzième au treizième siècle, Losana, 1958

Grau Lobo, L., Pintura románica en Castilla y León, Valladolid, 1996.

Guardia, M., San Baudelio de Berlanga, una encrucijada, Memoria Artium, 10, Barcelona, 2011.

Silva Verástegui, S. de, La miniatura en el monasterio de San Millán de la Cogolla. Una contribución al estudio de los códices miniados en los siglos XI al XIII, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 1999.

Viñayo González, A., Pintura románica. Panteón Real de San Isidoro. León, León, 1971.

Wettstein, J., La fresque romane. Italie-France-Espagne. Études comparatives, I, Droz, Ginebra, 1971.

Wettstein, J., La fresque romane. La route de Saint-Jacques de Tours à León, Droz, Ginebra-París, 1978.

Yarza, J., "La miniatura románica. Estado de la cuestión", Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte, II, 1990, pp. 9-25.

També les monografies de la Col·lecció Zodiaque publicades per l'abadia benedictina Sainte-Marie de la Pierre-qui-vire (Yonne). La majoria han estat traduïdes al castellà per l'editorial Encuentro en les col·leccions Serie Europa Románica i Rutas románicas.

Selecció de textos i websites:

Fuentes y documentos para la historia del arte. III. Arte medieval. II. Románico y gótico, ed. J. Yarza et alii, Barcelona, 1982.

Moralejo, A., Torres, C., Feo, J. (eds.), Liber sancti Iacobi "Codex Calixtinus", Santiago, 1951.

Websites

- Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, Eugène Viollet-le-Duc, 1856(
http://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_raisonn%C3%A9_de_l%E2%80%99architecture_fran%C3%A7ais
)
- Visita virtual a la catedral de santiago (
<http://www.catedraldesantiago.es/visita/visitavirtualcatedral.htm?catpres>)
- Art Medieval (www.artmedieval.net)(Dani Latorre). Fotografies i descripcions d'edificis romànics de diferents regions d'Espanya, Portugal i Catalunya
- Amigos del Románico (AdR) (www.amigosdelromanico.org): Inventari romànic, notícies i articles d'opinió
- Romànic Aragonés (Antonio García Omedes)(www.romanicoaragones.com)
- Romànic espanyol i del Sud de França. (Antonio García Omedes)(www.arquivoltas.com)
- La frontera del Duero (Antonio Tejedor de Miguel)(www.lafronteradelduero.com)..
- Web del castell de Loarre (Antonio García Omedes)(www.castillodeloarre.org)

www.claustro.com, Juan Antonio Olañeta, web amb catàleg de crismons i altres catàlegs iconogràfics, claustrs i galeries porticades.